

«Імпровізація на дві хасидські теми» Йосипа Ельгісера

Статтю присвячено вивченню твору українського піаніста і композитора Йосипа Ельгісера у контексті культурно-історичної спадщини етнічних громад північної Буковини. Досліджено використані автором джерела традиційної та паралітургічної єврейської музики. Проаналізовано інтонаційно-образний зміст твору з метою його популяризації серед музичних виконавців та педагогів.

Ключові слова: єврейська музика, хасидизм, хасиди, псалом, змірот, нігун, мелодія, мотив, інтонація.

Маргарита Моисеева

«Импровизация на две хасидские темы» Иосифа Эльгисера

Статья посвящена изучению произведения украинского пианиста и композитора Иосифа Эльгисера в контексте культурно-исторического наследия этнических общин северной Буковины. Исследованы источники традиционной и паралитургической еврейской музыки, использованные автором. Проанализировано интонационно-образное содержание произведения с целью его популяризации среди музыкальных исполнителей и педагогов.

Ключевые слова: еврейская музыка, хасидизм, хасиды, псалом, змирот, нигун, мелодия, мотив, интонация.

Margarita Moiseyeva

“Improvisation on two Hasidic themes” by Joseph Elgiser

The article is devoted to the study of the Ukrainian pianist and composer's Joseph Elgiser work in the context of cultural and historical heritage of the ethnic communities of northern Bukovina. The sources of traditional and para-liturgical Jewish music used by the author are investigated here. The intonational-figurative content of the work is analyzed in order to popularize it among music performers and teachers.

Key words: Jewish music, Hasidism, Hasidim, Psalm, Zemirot, Nigun, Melody, Motive, Intonation.

Маргарита Моїсєєва

«Імпровізація на дві хасидські теми» Йосипа Ельгісера

Статтю присвячено вивченню твору українського піаніста і композитора Йосипа Ельгісера у контексті культурно-історичної

спадщини етнічних громад північної Буковини з огляду на те, що формування його світогляду відбувалося в умовах цього поліетнічного регіону, на перетині багатьох культурних традицій. Йосип Ельгісер народився у 1929 році у містечку Садагора у Румунії. Засноване у 1770 році як поселення ремісників і працівників ливарного цеху, де карбувалися монети Російської імперії, містечко упродовж своєї історії перебувало також у складі Австрії, Австро-Угорщини, Румунії, Радянського Союзу. Зараз колишнє містечко Садагора є районом міста Чернівці (Україна) Садгора. Протягом тривалого часу переважну більшість населення містечка складали євреї. Це, зокрема, зумовило й інтерес майбутнього композитора до єврейської музики.

Досліджено використані автором джерела традиційної та паралітургічної єврейської музики. З'ясовано, що матеріалом для «Імпровізації на дві хасидські теми» стали різні за змістом і характером пісні. Перша пісня – «Мі гаїш?» (івр. *מי גאיש?* – хто ця людина?) на біблійський текст (Псалом 34, вірш 13 – 15). Другою темою Імпровізації Й. Ельгісера є жартівлива пісня мовою їдиш «*Un az der rebe zingt*» (Щойно ребе заспіває). Незважаючи на відмінність музичного матеріалу цих двох пісень, вони мають подібну гармонічну основу. Їх подано у споріднених тональностях до мінор і фа мінор. Обидві теми також добре структуровані, мають вокальне фразування відповідно до можливостей вокального дихання. Мелодії обох пісень відзначаються певною симетричністю і повторністю мотивів. Відповідно добре структурованою є і музична форма «Імпровізації на дві хасидські теми»: п'єса складається зі вступу (1 – 16 такти), двох частин (17 – 54 і 55 – 94 такти) і коди (95 – 107 такти).

Проаналізовано інтонаційно-образний зміст твору з метою його популяризації серед музичних виконавців та педагогів. Встановлено, що «Імпровізація на дві хасидські теми» Йосипа Ельгісера є яскравим концертним твором, який має також суттєву педагогічну вартість. З огляду на те, що композитор був не лише талановитим піаністом-віртуозом, а й мав вищу медичну освіту і певний час працював лікарем, він досконало знав будову виконавського піаністичного апарату людини. Тому його музичні твори є доволі зручними для виконання на фортепіано. Ця властивість авторського стилю дозволяє природним чином досягати необхідної якості звуку, сприяє виразності музичного висловлювання і максимально ефективному використанню технічних можливостей виконавців.

Ключові слова: єврейська музика, хасидизм, хасиди, псалом, змірот, нігун, мелодія, мотив, інтонація.

Збагачення концертного і педагогічного репертуару творами сучасних українських композиторів є важливим чинником розвитку фортепіанного мистецтва України. З огляду на це метою нашої статті є

дослідження твору «Імпровізація на дві хасидські теми» Йосипа Ельгісера¹, надрукованого у авторському збірнику «Єврейська фортепіанна музика: обробки єврейських народних пісень»².

Інтерес Йосипа Ельгісера до єврейської культури є цілком закономірним – адже він народився у 1929 році у містечку Садагора (рум. *Sădăgura*) у Румунії³. Засноване у 1770 році як поселення ремісників і працівників ливарного цеху, де карбувалися монети Російської імперії, містечко упродовж своєї історії перебувало також у складі Австрії (з 1774 року), Австро-Угорщини (з 1867), Румунії (з 1918), Радянського Союзу (з 1940). Протягом багатьох років більшість населення у Садагорі складали євреї: так, у 1910 році тут мешкали 3410 євреїв (74 % від загальної кількості населення) у 1914 році – 5060 євреїв⁴.

До 1940 року Йосип встиг успішно закінчити 5 класів місцевої румунської школи. Продовжував навчання вже у Радянському Союзі, опановуючи російську і українську мови. Відомо, що Йосип Ельгісер мав надзвичайні здібності й легко опановував нові мови, тож згодом, крім німецької, румунської, їдишу, російської, української, послуговувався ще й латиною, італійською, французькою.

Сім'я майбутнього композитора розділила бурхливі і трагічні події життя єврейської громади Буковини періоду Другої світової війни. Так, під час німецької окупації Буковини Йосип потрапив разом із сім'єю до концтабору (село Мар'янівка Вінницької області), а потім перебував у гетто в місті Копайгород. Вжив завдяки умінню малювати ікони для місцевого населення. Після звільнення радянськими військами у березні 1944 року повернувся до міста Чернівці⁵.

Поліетнічний простір північної Буковини – унікального регіону, де перетинаються багато культурних традицій, – став місцем формування художнього світогляду майбутнього композитора. Зокрема, і самобутня фольклорна традиція ружинсько-садагорської хасидської династії, безперечно, вплинула як на розвиток місцевої музичної культури, так і на творчі інтереси Йосипа Ельгісера, незважаючи на істотну хронологічну віддаленість хасидського буття на Буковині. Інтонаційно-образне осмислення композитором відомих мелодій через призму стрімкого сьогодення відтворює яскраве коло емоцій та переживань, втілених у єврейській пісенній спадщині.

¹ Йосип Ельгісер (1929 — 2014) – український піаніст, композитор, концертмейстер, педагог, музичний громадський діяч. Заслужений діяч мистецтв України, володар Золотої медалі ЮНЕСКО та звання «Золоте ім'я світової культури» [5].

² *Эльгисер, Иосиф. Еврейская фортепианная музыка: обработки еврейских народных песен.* — Черновцы: Золотые литавры, 2004. — С. 51 – 56.

³ Нині у складі міста Чернівці, Україна [11].

⁴ *Pinkas Hakehillot: Encyclopedia of Jewish Communities, Romania, Volume II*, pages 469-472, published by Yad Vashem, Jerusalem, 1980 [електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_romania/rom2_00469.html

⁵ Ельгісер Йосип Мойсейович – Вікіпедія [електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ельгісер_Йосип_Мойсейович

Хасидизм виник у другій чверті XVIII століття на Поділлі (Україна, у той час – південні околиці Польщі). Ця релігійно-містична течія юдаїзму розповсюдилася на Волині, у Білорусі та Галичині, згодом – у центральній Польщі, Угорщині та Молдові. Тогочасні умови життя євреїв Східної Європи були доволі складними. На противагу аскетизму, що існував у релігійному житті та побуті, хасидизм закликав вірян до активного життя. Так, центральне місце в повсякденному житті хасидів займала натхненна молитва, сповнена містичної медитації, що супроводжувалась особливими тілесними рухами. Зазвичай по суботах хасиди проводили багато часу за трьома традиційними суботніми трапезами та досить часто підтримували свій піднесений стан міцними напоями. У важкі часи, коли війни, погроми та криваві наклепи постійно загрожували існуванню євреїв у Східній Європі, хасиди створили новий тип громади, де панували радість, релігійне піднесення та взаємна відповідальність⁶. Очільником громади поставав духовний лідер нового типу – харизматичний керівник, цадик (івр. צַדִּיק – праведник), який уособлював постійне спілкування з Богом⁷. Хасиди постійно зверталися до свого вчителя по благословення, поради й допомогу та усією громадою піклувалися про потреби цадика. Так виникали відомі хасидські «двори». Один із таких хасидських «дворів» і був заснований у Садагорі ружинським цадиком Ісраелем Фрідманом (1797 – 1850)⁸. Тут він із дозволу австрійської влади влаштовує у 1845 році свою резиденцію, і Садагора стає визначним єврейським релігійним центром. Відомо, що Фрідман – реб Ісроел Ружинер (з Ружина⁹) – був нащадком легендарного хасидського цадика з Межиріча¹⁰ та мав неабиякі організаторські здібності. Це дозволило йому ще в молодому віці заснувати хасидський двір у Ружині.

Матеріалом для «Імпровізації на дві хасидські теми» Йосипа Ельгісера стали різні за змістом і характером пісні. Перша пісня – «Мі гайш?» (івр. מִי הָיָה? – хто ця людина?) на біблійський текст із книги «Тегілім»¹¹ мовою іврит (Псалом 34, вірш 13 – 15).

⁶ Хасидизм // Краткая еврейская энциклопедия. – Том 9. Фейдман – Чуэкас / Гл. ред. Ицхак Орен (Надель), Нафтали Прат. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, Еврейский Университет, 1999. – Кол. 671 – 695.

⁷ Там само.

⁸ Ружинский цаддик // Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 7. Рааб – Сионисты-социалисты / Гл. ред. Ицхак Орен (Надель), Нафтали Прат. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, Еврейский Университет, 1994. – Кол. 447 – 448.

⁹ Ружин – містечко Київської губернії Російської імперії (нині районний центр Житомирської області, Україна) [9].

¹⁰ Дов Бер из Межирича // Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 2. Габбай – Измир / Гл. ред. Ицхак Орен (Надель), Михаэль Занд. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, Еврейский Университет, 1982. – Кол. 367 – 368.

¹¹ Тегілім (івр. תְּהִלִּים – славослів'я) – Псалми, біблійська книга [8, 12].

Cm⁶ Gm Cm⁶ Gm Cm⁶ Gm
 Mi - ha - ish he - chafets cha - yim o - hev - yanim, ohev
 Fine
 D⁷ 1.Gm 2.Gm h⁷
 yanim lirot tov tov n' tsor l' shoncha mera, ussfa teycha midaber
 Gm D⁷ D.C. al Fine Gm
 mir - ma ssur mera va - a - sse - tov bakesh sha - lom verot lai - hu.

Наведемо підрядковий переклад пісні: «Хто ця людина, що жадає життя, що любить довголіття, щоб бачити добро? Бережи язика свого від зла й уста свої від брехні! Ухиляйся від зла і роби добро! Шукай миру і прагни до нього»¹². На особливу увагу заслуговує український поетичний переклад Івана Огієнка¹³: «13. Хто та людина, що хоче життя, що любить дні довгі, щоб бачити добро? 14. Свого язика бережи від лихого, а уста свої від говорення підступу. 15. Відступися від злого і добре чини, миру шукай і женися за ним!»¹⁴.

Відомо, що спів біблійських текстів, зокрема і псалмів, був давньою хасидською традицією. Це й не дивно – адже псалом є поетичним твором. Цей псалом є одним із найбільш відомих як частина суботніх і святкових молитов¹⁵. Досить розповсюдженим є явище, коли певний молитовний текст має декілька різних музичних інтерпретацій. Мелодія, що її обрав Йосип Ельгісер, є найбільш популярною музичною інтерпретацією цього псалма. Автором її є Барух Хаят¹⁶. Зауважимо, що сучасна мелодія цього псалма зберігає риси давнього музичного жанру змірот¹⁷.

Йосип Ельгісер використовує обидва мелодійні елементи пісні «Мі гаїш?», яка в оригіналі має форму *Da capo*. Кожне музичне речення має повторну структуру. Так, перший мотив ліричної наспівної мелодії

¹² «Ми хаиш?» – Кто этот человек? [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sohnut.lv/index.php?mode=sections&id=220#verh>

¹³ Іван Огієнко (митрополит Іларіон, 1882 – 1972) – видатний український вчений, політичний, громадський і церковний діяч. Переклав Біблію українською літературною мовою з оригінальних давньоєврейських і грецьких текстів.

¹⁴ Біблія. Старий заповіт. Переклад Івана Огієнка. Книга псалмів [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/psalmy.html#g33>

¹⁵ Зеев Дашевский. Лекции по Псалмам. Лекция 34. Псалом 34 [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.machanaim.org/tanach/ d_psalms/ps34-34.htm

¹⁶ Барух Хаят – сучасний ізраїльський релігійний діяч, музикант, композитор [17].

¹⁷ Змірот (івр. זְמִירוֹת – піснеспіви), виконуються у процесі або одразу після кожної з трьох обов'язкових суботніх трапез та під кінець суботи, а також під час ранкової молитви. Мелодії змірот, створені у різні періоди, відображають мелос різних музичних традицій [6].

першого речення повторюється тричі. Він має у своєму складі доволі широкі інтервали, зокрема і тритон (збільшену кварту), що створює певну напругу і нестійкість у цьому плавному русі. У другому реченні переважає поступовий хвилеподібний рух, але перший заклічний стрибок мелодії на малу сексту є доволі енергійним. Відповідно до змісту літературного тексту друге речення несе ідею певної настанови, підсумку. Гармонія побудована переважно на плагальних (тоніко-субдомінантових) та автентичних (тоніко-домінантових) послідовностях співзвуч.

Другою темою Імпровізації Й. Ельгісера є жартівлива пісня мовою їдиш «Un az der rebe zingt» (Щойно ребе заспіває).

Allegretto

Dm Gm

Un az der re - be zingt und az der re - be zingt zing - en a - le cha -

Dm Gm Dm Gm

si - dim zing - en a - le cha - si - dim ya ba ba ba bai

Dm Gm7 A7 Dm D7 Gm

ya ba ba ba bai zing - en a - le cha - si - dim si - dim

Текст пісні з грайливим кепкуванням показує надмірне поклоніння хасидів перед їхнім ребе: «Щойно ребе заспіває – одразу усі хасиди співають; щойно ребе затанцює – усі хасиди танцюють; щойно ребе засміється – усі хасиди сміються; щойно ребе засне – сплять усі хасиди». Відомий дослідник єврейської народної музики Макс Гольдін¹⁸ відзначає, що ця пісня має кілька версій, які походять від дитячої ігрової пісні¹⁹, опублікованої ще у 1916 році Юлієм Енгелем²⁰. Один із найвідоміших варіантів цієї пісні використав у своєму творі Йосип Ельгісер.

Музика цієї пісні містить типові мелодійні звороти, характерні, зокрема, і для українського селянського фольклору: поступеневий рух звуками мінорної гами, а також терцієві ходи звуками тонічного та субдомінантового тризвуків. Гармонічний ряд головним чином представлений плагальними та автентичними послідовностями співзвуч. Структурна будова куплету пісні цілком відповідає жартівливому змісту її

¹⁸ Макс Гольдін (1917 – 2009) – латвійський композитор і музикознавець, дослідник у галузі етномузикології, доктор мистецтвознавства [18].

¹⁹ Еврейская народная песня: Антология / Сост. М. Гольдин. Общ. ред. И. Земцовского. Ред. текстов и переводов А. Каплана и Е. Хаздана. – СПб.: Композитор, 1994. – С. 272, 354.

²⁰ Юлій (Йоель) Енгель (1868 – 1927) – російський та ізраїльський музичний критик, лексикограф, композитор, фольклорист, дослідник єврейської національної музики [16].

тексту: кожен мотив повторюється двічі, що ніби підкреслює наслідування будь-яких дій ребе його учнями-хасидами. Куплет включає і типовий для хасидських нігунів²¹ прийом – спів на склади («Тра-ла-ла-ла...» або «Ай-дай-дай...» у різних варіантах цієї пісні).

Слід відзначити, що незважаючи на відмінність музичного матеріалу двох пісень, вони мають подібну гармонічну основу. У п'єсі Й. Ельгісера їх подано у споріднених тональностях до мінор і фа мінор. Обидві теми також добре структуровані, мають вокальне фразування відповідно до можливостей вокального дихання. Мелодії обох пісень відзначаються певною симетричністю і повторністю мотивів. Відповідно добре структурованою є і музична форма «Імпровізації на дві хасидські теми»: п'єса складається зі вступу (1 – 16 такти), двох частин (17 – 54 і 55 – 94 такти) і коди (95 – 107 такти).

Вступ побудовано на матеріалі першої пісні «Мі гаїш». Композитор мислить сучасною музичною мовою і застосовує відповідне трактування фактора теми. Отже, у вступній частині (*Con moto*) відбувається варіювання елементів другого речення пісні (її середньої частини). Нагромадження септакордів, хроматизмів, чергування розміреної акордової ходи з тріольними пасажами, динамічні контрасти – усе це налаштовує слухача на містичний лад і водночас напружене очкування. Особливого напруження і «темного» колориту додають велика кількість зменшених співзвуч і збільшені секунди у тріольних каскадах. Відчувається невідворотний рух потужних нездоланих сил.

Виклад теми «Мі гаїш» (*Sostenuto il tema*, 17 – 38 такти) продовжує розвиток образного ряду вступної частини. Перше мелодичне речення пісні (*cantabile*) проводиться двічі на *piano* у максимально відповідному до оригіналу варіанті (17 – 32 такти). Проте наспівна вокальна мелодія широкого дихання супроводжується стрімкими тріольними пасажами з великою кількістю хроматизмів, як у вступній частині. Відчувається не лише молитовне піднесення, але й утаємниченість і навіть певна незахищеність людини, що звертається до Бога. Друге речення (*risoluto*) подається на *forte* енергійно і рішучо паралельними секстами у супроводі рівномірної ходи октав, септім і секст (33 – 38 такти). Вже з 39 такту тема подрібнюється на окремі мотиви, інтенсивніше хроматизується, модулює, динамічні контрасти нагромаджуються. Втім, напруга має дещо гротескний характер за рахунок несподіваних включень жанрових мелодійних зворотів, характерних для танго (40 і 42 такти). Таким чином, музичний розвиток цього фрагменту (39 – 54 такти) поступово призводить до ствердження танцювально-ігрових образів, що переважатимуть у другій частині Імпровізації. Тональний розвиток готує появу другої теми у фа мінорі.

²¹ Нігун (івр. נִגּוּן – мелодія, наспів; гра на інструменті) – жанр пісні без слів у хасидській традиції. Характерними особливостями нігунів є невеликий діапазон, повторна структура, ритмічні остінатні формули, мінімум вербального тексту [13].

Тема пісні «Un az der rebe zingt» зазнає фактурного і динамічного розвитку під час проведення в обсязі двох повних куплетів (55 – 82 такти). Питально-відповідна структура теми, почергові репліки мелодії і голосів немов би представляють перегук самого лідера громади та його послідовників. Фактура поступово трансформується і дедалі більше нагадує хоровий виклад із паралельним рухом голосів терціями, секстами та октавами. Динамічні контрасти (з 79 такту), мотивна розробка теми та стрімкий рух шістнадцятих (із 83 такту) готують загальну кульмінацію твору, яка відбудеться у коді. Невелике уповільнення руху у 93 такті на питальній інтонації першого мотиву пісні, а також низхідні секунди у 94 такті ніби символізують останню зупинку (*fermata*) перед екстатичними танцями хасидів.

У коді (*Vivo*) відбувається зближення образних сфер першої і другої тем за рахунок їхньої трансформації, підготовленої усім попереднім розвитком. Перший мотив псалма варіюється, хроматизується на фоні стрімкого руху шістнадцятих (95 – 102 такти). Грандіозне повторення висхідної поступеневої інтонації першого мотиву «Аз дер ребе зінгт» в октавному викладі (103 – 107 такти) перетворює тему цієї жартівливої пісні на фантазмагоричний діалог гучних голосів минулого. Таким чином, Імпровізація завершується емоційним піднесенням найвищого ступеня.

Проведений аналіз «Імпровізації на дві хасидські теми» сучасного українського композитора Йосипа Ельгісера переконує, що цей яскравий концертний твір має також і суттєву педагогічну вартість. З огляду на те, що композитор був не лише талановитим піаністом-віртуозом, а й мав вищу медичну освіту і певний час працював лікарем, він досконало знав будову виконавського піаністичного апарату людини. Тому його музичні твори є доволі зручними для виконання на фортепіано. Складається враження, що доцільну аплікатуру закладено вже у самому музичному матеріалі. Ця властивість авторського стилю дозволяє природним чином досягати необхідної якості звуку, сприяє виразності музичного висловлювання і максимально ефективному використанню технічних можливостей виконавців.

Таким чином, уведення «Імпровізації на дві хасидські теми» Йосипа Ельгісера до виконавської та педагогічної практики суттєво збагатить фортепіанне мистецтво України в контексті європейської музичної культури.

1. Біблія. Старий заповіт. Переклад Івана Огієнка. Книга псалмів [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/psalmy.html#g33> . – Дата звернення: 02.06.18.
2. Дашевский, Зеев. Лекции по Псалмам. Лекция 34. Псалом 34 [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.machanaim.org/tanach/_d_psalms/ps34-34.htm . – Дата звернення: 02.06.18.
3. Дов Бер из Межирича // Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 2. Габбай – Измир / Гл. ред. Ицхак Орен (Надель), Михаэль Занд. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, Еврейский Университет, 1982. – Кол. 367 – 368.

4. Еврейская народная песня: Антология / Сост. М. Гольдин. Общ. ред. И. Земцовского. Ред. текстов и переводов А. Каплана и Е. Хаздана. – СПб.: Композитор, 1994. – 448 с.
5. Ельгісер Йосип Мойсейович – Вікіпедія [електронний ресурс] – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ельгісер_Йосип_Мойсейович . – Дата звернення: 02.06.18.
6. Змирот // Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 2. Габбай – Измир / Гл. ред. Ицхак Орен (Надель), Михаэль Занд. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, Еврейский Университет, 1982. – Кол. 564 – 565.
7. «Ми наиш?» – Кто этот человек? [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sohnut.lv/index.php?mode=sections&id=220#verh> . – Дата звернення: 02.06.18.
8. Псалмы // Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 7. Рааб – Сионисты-социалисты / Гл. ред. Ицхак Орен (Надель), Нафтали Прат. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, Еврейский Университет, 1994. – Кол. 871 – 876.
9. Ружин – Вікіпедія [електронний ресурс] – Режим доступу: [https://en.wikipedia.org/wiki/Ruzhyn_\(urban-type_settlement\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Ruzhyn_(urban-type_settlement)) . – Дата звернення: 02.06.18.
10. Ружинский цаддик // Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 7. Рааб – Сионисты-социалисты / Гл. ред. Ицхак Орен (Надель), Нафтали Прат. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, Еврейский Университет, 1994. – Кол. 447 – 448.
11. Садгора – Вікіпедія [електронний ресурс] – Режим доступу: <https://en.wikipedia.org/wiki/Sadhora> . – Дата звернення: 02.06.18.
12. Теһилим (Псалмы), библейская книга [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jearc.info/wiki/%D0%9F%D1%81%D0%B0%D0%BB%D0%BC%D1%8B> . – Дата звернення: 02.06.18.
13. Хаздан Е.В. Нигун как явление традиционной еврейской музыкальной культуры (на материале общины «ХаБаД Любавич»): Автореферат дисс. ... канд. искусствоведения. 17.00.02. – М.: МГК, 2008. – 24 с.
14. Хасидизм // Краткая еврейская энциклопедия. Том 9. Фейдман – Чуэ́тас / Гл. ред. Ицхак Орен (Надель), Нафтали Прат. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, Еврейский Университет, 1999. – Кол. 671 – 695.
15. Эльгисер, Иосиф. Еврейская фортепианная музыка: обработки еврейских народных песен. — Черновцы: Золотые литавры, 2004. — 100 с.
16. Энгель Йозель // Краткая еврейская энциклопедия. – Том 10. Ша'алвим – Я'эл / Гл. ред. Ари Авнер, Нафтали Прат. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, Еврейский Университет, 2001. – Кол. 646 – 648.
17. Baruch Chait – Wikipedia [електронний ресурс] – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Baruch_Chait . – Дата звернення: 02.06.18.
18. Max Goldin – Wikipedia [електронний ресурс] – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Max_Goldin . – Дата звернення: 02.06.18.
19. Pinkas Hakehillot: Encyclopedia of Jewish Communities, Romania, Volume II, pages 469-472, published by Yad Vashem, Jerusalem, 1980 [електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_romania/rom2_00469.html . – Дата звернення: 02.06.18.